

УДК 371.134:811.162.2(07)

Валентина Коваль

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МОВНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ

Процес глобальних змін у сучасному суспільстві і освітньому просторі на рубежі ХХ–ХХІ ст. пов'язаний зі складним і суперечливим рухом реформ, втратою моральних орієнтирів, падінням престижу професії педагога. Як ніколи актуально звучать сьогодні слова Г. Сковороди, що визначив її інституціональну роль: «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає» [8]. Усвідомлюючи значущість культурного і історичного сенсу професії, науково-педагогічне співтовариство веде активний пошук оптимальних умов, які сприяли б досягненню нової якості професійного становлення педагога.

Мета статті полягає у висвітленні історичного аспекту становлення професійної підготовки вчителя-словесника.

Важливість ретроспективного аналізу становлення освіти дозволяє точніше зрозуміти особливості вітчизняної просвітницької традиції і створює передумови для оцінки перспектив будівництва сучасної школи.

Освітлюючи професійні якості учителя рідної мови, ми вживаємо різні номінації: «першоучитель» – учитель рідної мови – учитель української мови – учитель словесності – словесник учитель української мови і літератури – учитель-словесник, що пояснюється традицією тієї або іншої епохи. Сьогодні усі ці назви синонімічні.

Початковий етап розвитку професійної педагогічної освіти веде відлік з ХVІІІ ст., епохи зародження перших державних освітніх установ. Проте «начало начал» для словесника – Київська Русь. Саме словесник став першим учителем.

Якщо початком становлення методики викладання української мови як науки вважають 1844 р. – рік, коли побачила світло видатна книга Федора Івановича Буслаєва «Про викладання вітчизняної мови» [1], то витoki професійного портрета учителя-словесника виявляються ще у Київській Русі.

Історично склалося так, що саме мовна спільність була «об'єднуючою силою слов'янства. Навчання мові було одним з головних способів усвідомлення етнічної єдності слов'янського середньовічного світу. Проявом такої спільності стало створення в VII–IX ст. нової письмової мови – слов'янської» [3, с. 131]. Роль перших учителів словесності у слов'янському світі по праву належить братам Кирилу і Мефодію. На загальну думку істориків педагогіки, «важливу роль в особливостях слов'янської, у тому числі староруської освіти, зіграло використання і для богослужінь, і для літератури, і для навчання єдиної

старослов'янської мови» [3, с. 134]. «Своїм виникненням, – пише професор Н. Шанский, – старослов'янська мова зобов'язана просвітницькій діяльності Кирила і Мефодія, що створили чудову слов'янську писемність і залучили тим самим братські слов'янські народи до християнської віри» [7, с. 40–45].

Ще в епоху становлення Древньої Русі українці усвідомлювали значущість мови, яка об'єднує, скріплює державу. Сучасні учителі-словесники пам'ятають своїх першоучителів, прищеплюють любов до слова як самоцінного явища культури. Сьогодні у школах України в кінці травня проводиться приурочений до дня слов'янської писемності «Тиждень української словесності», що вже став традиційним у незалежній українській державі.

Існування писемності на Русі в язичницький період, очевидно, підтримувалося як індивідуальним, так і груповим навчанням грамоти. Групове навчання було зародковою формою шкіл, які з'являються з винайденням буквенно-звукової системи письма. До прийняття християнства перші школи були двох типів:

- язичницькі школи, які задовольняють потреби язичницької верхівки;
- християнські школи. Відомо, що християнство проникає на Русь задовго до його офіційного запровадження [10].

Розвиткові освіти і шкільництва на Русі сприяло запровадження християнства. Воно прилучило Русь до античної культури і науки, зблизило її з багатьма країнами Європи.

Першими учителями рідної мови на Русі були майстри грамоти. При церквах і монастирях відкривалися школи, які спочатку називалися училищами. Майстри грамоти навчали читанню, листу і рахунку дітей усіх станів, керуючись, як сказано в літописі, методами «Учити не яростю, не жестокостю, не гнівом, але різновидним страхом до любовних звичаїв, солодким повчанням і ласкавим міркуванням» [3, с. 136].

Після церковної реформи Володимира Великого виникла потреба у навчанні та вихованні освічених людей. Вони потрібні були не тільки для впровадження нового християнського культу, але і для функціонування органів державного управління, розвитку торгівлі тощо. Тому шкільна освіта за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого набула державної ваги. Утворилися три типи шкіл: палацова школа підвищеного типу, школа «книжного вчення» для підготовки священників та світська (приватна) школа домашнього навчання, переважно для купецького і ремісничого населення.

Освітнім і художнім центром був також і Печерський монастир, у якому знаходилися художня і книгописна майстерні. У його стінах була створена визначна пам'ятка історії Київської Русі «Повість минулих літ» та ін.

Треба виділити основні принципи цієї доби, які успадкувала вітчизняна освіта. Це відкритість до світу, активне запозичення і використання набутоків інших народів, що виражалось у вживанні грецької та латинської мов, широкій перекладацькій діяльності освітніх центрів. Чітко простежується європейська орієнтація, прив'язка до християнських цінностей.

Багато ідей успадкувала вітчизняна педагогічна освіта з доби Київської Русі, адже у монастирях та школах грамоти «використовувались такі прийоми роботи, як читання і коментування тексту, «слово», що було прообразом викладу матеріалу, бесіда, показ конкретних дій (написання букв «писало», послідовність трудових операцій), інструкція, показ, коментування тощо та інші методи орієнтували на заучування тексту напам'ять, засвоєння елементарних трудових навичок учіння» [10]. Так, ще на зорі української держави були закладені основи найголовніших принципів української педагогічної думки – принципів історизму і народності. У XIX ст. про це натхненно напише Д. Ушинський: «Мова народу – краща, ніколи нев'януча і вічно колір усього його духовного життя, що починається далеко за межами історії, що знову розпускається. У скарбницю рідного слова складає одно покоління за іншим плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, переконання, сліди прожитого горя і прожитої радості, – словом увесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найживіший, найщедріший і міцніший зв'язок, що сполучає віджилі покоління народу, що живуть, і майбутні, в одно велике історичне живе ціле» [6, с. 242–243].

У міру поживлення просвітницької діяльності в українській державі зароджуються різні напрями у книжковому вченні. Якщо майстри грамоти використовували натаскування – заучування текстів божественного писання без знання грамоти, то освічене духовенство ратувало за «осмислену» грамоту, що полягало в умінні не лише копіювати Писання, але і засвоювати його сенс, інтерпретувати, – це сприяло б подальшому поширенню православ'я.

Розмежування педагогічних переконань серед книжників, проникнення ідей західної культури і освіти, неuczтво, що усе більш поширювалося, привели до необхідності залучення в Київську Русь іноземних учителів. Педагогічний досвід України, Білорусії, Польщі, ідеї Яна Амоса Коменського поступово стають надбанням і української освіти.

Ніхто до Яна Амоса Коменського не підносив так високо професії вчителя. Великий педагог називає її «найпочеснішою під сонцем» [5]. Населення, на його думку, повинно з повагою ставитися до учителів. Я. Коменський ставить до них надзвичайно високі вимоги. Він сформулював новий погляд на вчителя: «А найкращі з-поміж людей нехай будуть учителями...» [9].

Педагог повинен любити свою справу, бути працьовитим, сповненим життя, діяльним і чуйним, любити учнів, прагнути до збагачення своїх знань і досвіду. Всі успіхи у роботі школи, навчанні та вихованні залежать від учителя, його освіти, знання і вміння. У всіх недоліках винен насамперед учитель. Він не може вважатися добрим педагогом, якщо не здатен привертати до себе учнів своєю ласкою, не ставиться до них, як рідний батько, не залучає всіх вихованців до навчальної праці, не вміє пробуджувати у них інтерес до знань. «Музикант, – писав Коменський, – не б'є кулаком або палицею по струнах, не вдаряє інструментом об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпеливо настроює їх, докладаючи все своє мистецтво доти, доки не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми пристосовуватися до властивостей розуму, приводячи уми до гармонії і любові до наук, коли ми не хочемо з лінивих зробити упертих, а з в'ялих – зовсім дурнів» [9].

Учитель повинен бути чесним, наполегливим, працьовитим, релігійним, бути зразком добродетелей. Найбільша турбота вчителя – захоплювати дітей своїм прикладом. Він повинен любити учнів і ставитися до них по-батьківськи. Бути для них не тільки керівником, але й другом і охоронцем у всьому доброму.

Я. А. Коменський висуває високі вимоги до освіти вчителя. Для учнів він повинен бути живою бібліотекою. «Малознаючий учитель – хмара без дощу, лампа без світла, джерело без води, тіло без душі» [9].

Великий педагог ставить перед учителем триєдине завдання: щоб він умів, міг і хотів навчати, тобто 1) щоб сам знав, чому він повинен вчити; 2) щоб міг інших навчати тому, що сам знає (тобто був дидактом і вмів бути терпеливим); 3) щоб він тому, що знає і може також хотів навчати інших, щоб мріяв підняти інших до світла.

У одному з своїх творів Я. А. Коменський писав: «Людська природа вільна і любить добру волю. Буркотливі вчителі, владні і такі, що використовують побої, є ворогами людської природи, вони ніби створені для того, щоб заглушувати і знищувати здібності, а не возвеличувати і облагороджувати. Сюди ж відносяться нудні і безплідні догматики, що навчають одними сухими настановами, не розважаючи учнів заради залучення їх до справи; вони з них роблять або буркотливих зануд, або людей інертних, подібних до них самих» [9].

В епоху просвітництва, як і в Київській Русі, грамота є основою навчання, але тепер рідна мова виступає предметом вивчення. Ідеальний учитель української мови з'являється перед нами як носій вищих добродетелей, провідник моральних цінностей, прекрасно обізнаний в своєму предметі і що володіє методикою викладання, всіляко сприяючий розвитку учня. Як бачимо, найважливіші професійні якості учителя-словесника, що характеризують сьогодні його професійну компетенцію, почали проявлятися ще два століття тому.

У історії педагогіки України XVIII століття – століття чималих звершень у сфері освіти, епоха створення мережі державних загальноосвітніх шкіл різних типів, Київської колегії (з 1701 – Академія), на базі якої були створені колегіуми у Ніжині, Білгороді, Переяславі; Полтавської слов'янської семінарії, Харківської колегії тощо. Проте упродовж майже усього XVIII століття українська мова не була предметом вивчення у школі, а викладання часто велося іноземними мовами, це було спричинено наступними подіями:

«1721 р. Наказ про цензурування українських книжок.

1729 р. Наказ Петра II переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.

1748 р. Наказ Петербурзького Синоду Київському митрополитові Самуїлу Мило-славському запровадити в Києво-Могилянській академії та в усіх школах України викладання російської мови, в результаті чого на Лівобережжі зникло 866 українських шкіл. У 1804 р. було видано царський указ, яким заборонялося навчання українською мовою. Результати національного гніту одразу позначились на стані освіти в Україні: уже перепис 1897 р. показував, що на 100 осіб було лише 13 письменних.

1759 р. Синод видав розпорядження вилучити з шкіл українські букварі.

1763 р. Указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1780 р. Спалення книгозбірні Києво-Могилянської академії, що збиралася понад 150 років і була однією з найбагатших бібліотек Русі-України.

1784 р. За розпорядженням Синоду митрополит Київський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви та правила службу Божу «голосом, свойственным российскому наречию». Синод наказує митрополитові Київському та Галицькому Самуїлу карати студентів та звільняти з роботи викладачів Києво-Могилянської академії за вживання неросійської мови.

1784 р. Наказ Катерини II по всіх церквах імперії правити службу Божу російською мовою. Російську мову запроваджено в усіх школах України.

1789 р. Розпорядження Едукаційної комісії Польського Сейму про закриття всіх українських навчальних закладів.

У Петербурзі з ініціативи Катерини II видано «Порівняльний словник усіх мов», у якому українська мова значиться як російська, спотворена польською» [2].

Незважаючи на всі перешкоди російського уряду, освітні традиції в Україні продовжувалися. Усебічний розвиток особистості як основа виховання – ідея, втілена в творах просвітників XVIII ст.: Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Т. Шевченка, О. Духновича, Л. Глібова, П. Грабовського,

М. Коцюбинського, С. Васильченка та ін., – знаходить віддзеркалення у цілях вітчизняної педагогіки у XIX–XXI ст. Педагогічні погляди видатних просвітителів про професійне становлення вчителя-філолога лягли в основу сучасної освітньої традиції. Тому є доцільним проаналізувати основні положення діяльності українських педагогів XVIII–XIX ст.

Видатний український освітянин, філософ і педагог Г. Сковорода доклав багато сил щодо демократизації освіти і виховання. Він обстоював ідеї трудового виховання, розумового і всебічного розвитку дітей незалежно від їхнього становища і заслуг батьків. Педагогічні погляди Г. Сковороди зросли на традиціях національної етнопедагогіки. Він обстоював рідну мову в школах, вирішальну роль у вихованні відводив учителям, для яких розробив низку дидактичних і методичних положень.

Т. Шевченко – великий син українського народу, автор «Букваря южнорусского». Вважав, що педагогіка повинна бути демократизованою. У своїх творах він мріяв про таку народну школу, яка б давала учням досить глибокі знання. Повернувшись із заслання, він виношував плани створення доступних підручників для учнів з арифметики, історії та географії України.

Особливо важливу роль у зростанні громадянина надавав народному вчителю О. Духнович. Вчитель повинен усебічно знати і розвивати особистість учня. Для цього він має добре знати анатомію і фізіологію дитини, її вікові особливості й можливості, закономірності їхнього розвитку. О. Духнович вважав вчителя тією особою, яка ростить і формує патріота свого народу і краю. Тому вчитель, на його думку, має у дітях «народолюб'є возбудити» і в серцях їхніх закріплити любов до своєї народності [9]. Для цього треба використовувати всі засоби: поетичне слово, історичні твори і бувальщину, народну пісню, що збуджує любов до рідного краю, тощо.

Учителів О.В. Духнович називає просвітителями народу, його сіллю. Діяльністю вчителя має бути знищено зло і процвітати доброчинність. На думку педагога, не кожна людина може бути наставником. Ним є той, хто має природні нахили, добре знання предметів та навчання дітей. У «Народной педагогии в пользу училищ й учителей сельских» О. Духнович виставляє такі вимоги до вчителя:

«Наставник повинен бути обдарованим особливими якостями, і між ними такими:

1. Той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби.
2. Повинен мати добрі і правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим.
3. Повинен мати чистий і непорочний норов і процвітати доброчесностями.
4. Повинен бути від природи лагідним, поважним, з повним характером муж.

5. Повинен учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити.
6. Від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання.
7. Повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння.
8. Повинен добрий порядок поважати. Людина без виховання, на думку О. Духновича, подібна до землі, на якій зростає бур'ян. Отже, людині треба надати освіту, повноцінне виховання, тільки тоді вона буде корисною собі та суспільству. Виходячи з цих позицій, О. Духнович все життя дбав про створення нових шкіл, розширення їх мережі, залучення до навчання в них усіх дітей» [4, с. 59].

У зв'язку з тим, що діти не однакові за природою, вони потребують індивідуального підходу, «адже від натури деякі діти схильні суттю на деякі витівки». У такому разі педагог зобов'язаний вживати засобів, якими б розвивалися бажані й гальмувалися негативні якості. При цьому Духнович застерігає вихователя від того, «щоб пристрастями тими не нашкодив, але ще примножив і збільшив в учневі такому. Хто цих властивостей, від природи дарованих, не має, той не принесе у педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли-небудь жахливо відповідати за недоліки і бути навіки покараним» [4, с. 68].

Важливе значення у професійній підготовці майбутнього вчителя української мови мають його світоглядні позиції. Словесник повинен викладати українську мову в контексті розвитку сучасної культури. Професійність особистості вчителя найбільшою мірою реалізується в його діяльності, індивідуальному стилі діяльності: досить важливими є і тон мовлення, і манера спілкування з учнями, і міміка руху, жестів, і здатність розуміти ситуацію, оцінювати її, орієнтуватися в ній, керувати нею. Усе це важливі компоненти професійної культури, саме від розвитку якої, та від професійної майстерності також, багато важить, щоб молода людина не стала глухою до краси життя, багатой музики живого мовлення.

Отже, ми намагалися висвітлити особливості професійного становлення учителя-філолога в епоху Київської Русі та у період українського просвітництва, які знаходять своє продовження у розвитку освіти у ХІХ–ХХ ст. Вітчизняна освітня система успадкувала і розширила вимоги до особистості вчителя-філолога як професіонала. Педагог-словесник нового тисячоліття має бути добре обізнаним із таємницями філології, добре володіти навичками ораторського й ділового стилів спілкування, усвідомлювати власні національні корені, пропагувати духовну культуру українського народу та шанувати виховні цінності інших народів, а головне – вміти формувати в учнів національний ідеал. Метою навчання українській мові є не просто засвоєння української мови як предмета, а розширення й ускладнення індивідуальних інтелектуальних ресурсів особистості засобами рідної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буслаев Ф. І. Про викладання вітчизняної мови. Твір Федора Буслаева, старшого учителя 3-й Моск. реальній гімназії. Ч. 1–2. – М. – 1844. – 2 т.
2. Вірченко Н. Документи про заборону української мови (XV–XX ст.) / Н. Вірченко. – Режим доступу до статті : <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm>.
3. Джури́нский А. Н. Історія освіти і педагогічної думки : навч. посібник для студ. висш. навч. закладів / А. Н. Джури́нский. – М., 2004. – 136 с.
4. Духнович О. В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских (Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки) / О. В. Духнович. – К., 1961. – 92 с.
5. Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джури́нский. – М. : Педагогика, 1989 – 416 с.
6. Ушинский Д. Д. Обрані праці : в 4-х кн, Кн. 1: Проблеми педагогіки / Д. Д. Ушинский ; сост., вступ. ст., примеч. і комент. Э. Д. Днепров. – М., 2005.
7. Шанский Н. М. Роль старослов'янської мови в розвитку російської мови / Н. М. Шанский // Російська мова в школі. – 1994. – № 4. – С. 40–45.
8. Сковорода Г. Афоризми / Г. Сковорода. – Режим доступу до афоризмів : <http://aphorism.org.ua/search.php?keyword=%C3.%20%D1%EA%E2%E0%E4%E0>
9. Основні проблеми розвитку європейського шкільництва та педагогічної думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформації : <http://www.horting.org.ua/node/1440>
10. Венгловська О. Історія педагогіки: курс лекцій : навчальний посібник / О. Венгловська. – К., 2004. – 171 с.